

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 371. 315.6 (043.3)

Самудинова Зарипа Кумарбаевна

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЫРГЫЗЧА
КЕБИН ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ӨСТҮРҮҮ (ОКУТУУ
ОРУС ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДИН МИСАЛЫНДА)**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Кыргыз билим берүү академиясынын филологиялык билим берүү лабораториясында аткарылды.

Илимий жетекчи: Алымова Айтбүбү Турсуналиевна
филология илимдеринин кандидаты, доцент

Расмий оппоненттер: Сыдыкбаева Мира Медеркуловна
педагогика илимдеринин доктору,
И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык
институтунун табигый илимдер кафедрасынын
профессору

Джороев Ташболот Абдыхайымович
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик университетинин мугалимдердин
билимин өркүндөтүү институтунун директору

Жетектөөчү мекеме: А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик
педагогикалык университетинин башталгыч,
мектепке чейинки билим берүүнүн теориясы жана
усулу кафедрасы (723500, Кыргыз Республикасы,
Ош шаары, Н. Исанов көчөсү, 73а)

Диссертациялык иш 2024-жылдын 27-декабрда саат 15.30да И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 13.23.673 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720023, Бишкек ш., 10-кичи району, Т. Саманчин көчөсү, 10-а.

Диссертацияны коргоону онлайн-көрсөтүү үчүн идентификациялык коду: <https://vc.vak.kgbc/b/d13-%20ouyf-pc2-yug>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Бишкек ш., Раззаков көч., 51А), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) илимий китепканаларынан жана <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 27-ноябрда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, Д. К. Омурбаева
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 10-февралындагы №64 токтомдоруна ылайык «Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү Программасынын» максаты: «Мамлекеттик тилди өз функциясын аткарган деңгээлге көтөрүү, ошондой эле мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө жана колдонууга багытталган маселелерди чечүү, мамлекеттик тилди жарандык интеграциянын жана мамлекеттик иденттүүлүктүн негиздеринин бири катары өркүндөтүү». Программанын милдеттери: 1) республиканын коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууга жетишүү; 2) мамлекеттик тилди эне тили, экинчи тил, чет тили жана кесиптик тил катары окутуунун окуу-методикалык негиздерин өркүндөтүү жана стандартташтыруу; 3) калктын тил маданиятынын деңгээлин көтөрүү болгон.

Ошону менен катар эле, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында да тил саясатына өзгөчө көңүл бурулган. Аталган Стратегияда «Кыргыз Республикасынын жарандарынын бир нече тилди билүүсүнө шарт түзүлүп, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары колдонуу чөйрөсү кеңейип, мезгил талабына жана коомдук муктаждыкка ылайык мамлекеттик тилди өркүндөтүү» иши жолго коюлары көрсөтүлгөн. Себеби кыргыз тили - мамлекеттин жана жарандык интеграциянын негизи, ошондой эле мамлекеттик иденттүүлүктүн атрибуттарынын бири. Кыргыз тилибизди аздектеп сактоо жана аны жалпы улуттук орток тил катары өнүктүрүү – ар бирибиздин башкы парзыбыз экени айтылат. Алдыбызга коюлган милдетибизди ишке ашыруунун маанилүү жолу – бул окуучулардын кептик иш-аракеттерин жандандырууга багыттоо, теориялык билимди практикалык, оозеки, жандуу кеп аркылуу өстүрүү жана окуучуларды жогорку деңгээлдеги жигердүүлүккө жеткире турган инновациялык-коммуникативдик технологиялар жана окутуунун интерактивдүү методикаларын пайдалануу болуп саналат. Алардын катарында башталгыч мектеп курагындагы окуучуларды окутууда колдонуу эң ыңгайлуу болгон, мажбурланылбаган, чыныгы турмуштук кырдаалды, тилдик чөйрөнү түзүп, акылды гана эмес, эмоцияны да ээлеп алган активдүү ой жүгүртүү процессти камсыздаган дидактикалык оюндар. Окуучулардын баарлашуу инстинктинин жогору экендиги, сөз менен фантазиясы бириккен кыялынын жандуулугу, кабыл алуусунун курчтугу *окуучунун сабакка болгон кызыгуусун артырат.*

Аталган проблеманын айрым маселелери Т.А. Джороевдин “Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик,

коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өстүрүү (башталгыч класстардын мисалында)” аталышындагы диссертациясы кыргыз мектептери үчүн изилденген.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндарды колдонуу боюнча изилдөө жүргүзүлө элек. Ошого байланыштуу окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү темасы тандалып алынган.

Психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгү, оюндун жана балалыктын сырдуу касиеттери жана кенже класстагы окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрү А.А. Брудныйдын, Э. Берндин, Л.С. Выготскийдин (1934, 1991), У. Джеймстин (1999), И.А. Зимняянын (1984,2001), М. Кордуэллдин (1999), А.Н. Леонтьевдин (1983), С.Л. Рубинштейндин (2002), Д.Н. Узнадзенин (1999), З.Фрейддин (1999), Й. Хейзинганын (1997), Д.Б. Элькониндин (1999) ж.б., психологдордун эмгектерине таандык.

Ш.А. Амонашвили (1983,1987), Л.Л. Вохмина (1993), В.В. Давыдов (1975), Я.А. Коменский (1982), И.П. Подласый (2000), К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский (1975), И.Ф. Харламов (1999) ж.б., окумуштуу, педагогдор тарабынан оюн ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликтүү окутуунун өзгөчөлүктөрү каралган.

М.М. Алексеева (2000), Б. Блум, Е.Н. Китайгородская (1986), В.Г. Ниорадзе (1989), Е.И. Пассов (1991), Л.И. Смагина (1978), Е. Щерба (1947, 1987), Б.И. Яшин (2000) ж.б., окумуштуулар дидактикалык оюндар аркылуу кепти өстүрүүнүн лингвистикалык негиздери менен алектенген.

М.С. Абайдулова (1997), К.К. Акматов (2022), К.А. Биялиев (2015), А.И. Васильев (1983), Т.А. Джороев (2012), К.Д. Добаев (1999, 2023), Н.П. Задорожная (1999), У.Б. Култаева (1995), М.Х. Манликова (2008), М.Л. Мухарова (1989), А.С. Мукамбетова (2013), А.Ж. Муратов (2022), С.К. Рысбаев (1995, 2016, 2023), М.М. Сыдыкбаева (2017), П.И. Харакоз (1973), Н.Б. Хасанов (2012), Ж.А. Чыманов (1996, 2015), Л.А. Шейман (1982), В.Н. Шнейдман (1987) ж.б., кыргызстандык окумуштуулар кеп өстүрүү маселесин жана инновациялоонун илимий-теориялык негиздерин изилдеген.

«Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясында» (2022-ж.) “... мыйзамдуу көрсөтмөлөргө ылайык, республиканын окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде окуучуларга кыргыз тилин талаптын деңгээлинде окутуп-үйрөтүү, турмуш-тиричиликтин жана коомдук турмуштун түрдүү чөйрө-кырдаалдарында кыргызча сүйлөп пикир алышууга көнүктүрүү маселеси күн тартибине коюлган”. Мамлекеттик стандарттын талаптарына ылайык, “филологиялык билим берүү чөйрөсү окуучулардын кептик, тилдик, социомаданий компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган”. Окутуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз тили предмети боюнча жогоруда аталган программада, концепцияда, стандартта талап кылган милдеттерди ишке

ашыруучу усулдук колдонмолор анын ичинде дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган эмгектер жетишсиз. Ошол себептен изилдөөбүздүн жүрүшүндө төмөндөгүдөй бир катар карама-каршылыктар далилденди, атап айтканда, биринчиден: кыргыз тилин окутууда, көбүн эсе грамматикалык материалдарды өздөштүрүүгө, эрежелерди жаттоого убакыт сарпталгандыгы, экинчиден: кеп өстүрүүгө көңүл аз бурулгандыгы, үчүнчүдөн, окуучулардын кебин өстүрүүдө дидактикалык оюндар аз колдонгондугу, төртүнчүдөн, оюндардын түрлөрүн сабакта кандай тартипте, кантип колдонуунун илимий-методикалык жол-жоболору тууралуу атайын изилдөөлөрдүн, мугалимдер үчүн методикалык колдонмолордун жоктугу айгине болду.

Аталган карама-каршылыктар жана аларды жоюунун зарылдыгы жана орус мектептеринде кыргыз тилин окутууга коюлган азыркы талаптар биздин теманын проблемасын аныктап, темабызды **«Башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү» (окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)** деп атадык.

Диссертациялык изилдөө темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштер менен байланышы. Диссертация «Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү Программасы» жана 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын нормативдик документин ишке ашырууга багытталат жана Кыргыз билим берүү академиясынын илимий-изилдөө иштеринин алкагында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн объектиси: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тили сабагын өтүү процесси.

Изилдөөнүн предмети: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларын дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кебин өстүрүү, калыптандыруу.

Изилдөөнүн максаты: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз тили предметинде башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүүнүн методикасынын илимий-теориясын иштеп чыгуу жана аны эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүүнүн азыркы абалын, көйгөйлөрүн, өзгөчөлүктөрүн, окуп үйрөнүүнүн максатын, милдеттерин аныктоо;

2. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздерин аныктоо;

3. Орус тилинде окуган окуучулардын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү моделин иштеп чыгуу;

4. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүү боюнча сунуш кылынган моделди педагогикалык эксперименттен текшерүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: Функциялык грамматика, кыргыз жана орус тилдерин салыштыруу, педагогика, психология илимдерине негизделип, алгачкы жолу орус мектептеринин башталгыч класстарына ылайык кыргызча кепти дидактикалык (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик) оюндар аркылуу өстүрүүнүн ыкмалары, жолдору, каражаттары иштелип чыкты; оюн түшүнүгүнө талдоо жүргүзүлүп, кенже курактагы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, окуучулардын оюнга умтулуусу, оюндун аларга тийгизген таасири аныкталды; дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө байланыштуу окумуштуулардын, педагогдордун теориялык-практикалык тажрыйбалары жалпыланды; окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүү модели иштелип чыкты; педагогикалык эксперименттин негизинде моделдин эффективдүүлүгү аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүүнүн материалдары, эксперименттик сабактардын иштелмелери, методикалык сунуштары жана эксперименттин натыйжалары “кыргыз тилин” предмет катары окутууда, кыргыз тилин экинчи тил катары окуу программаларын, окуу китептерин, усулдук колдонмолорду түзүүдө, “Кыргыз тилин окутуу методикасы” курсундагы студенттер жана квалификациясын жогорулатуу факультеттериндеги мугалимдер тарабынан колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору:

1. Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасын, тактап айтканда, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстардын окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү методикасын өркүндөтүү үчүн заманбап илимий-педагогикалык, илимий-психологиялык, лингводидактикалык багыттардагы жетишкендиктердин жана кыргыз тилин окутуунун практикалык тажрыйбасынын негизинде кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда дидактикалык оюндардын жардамы менен кеп өстүрүү методикасын иштеп чыгуу;

2. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарынын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү боюнча иштелип чыккан модели мамлекеттик стандарттын жана программанын талаптарына ылайык, кыргыз тилин окутууга сунушталган методикасынын максаттарына, милдеттерине, мазмунуна, принциптерине, кыргыз тилин өздөштүрүү чен өлчөмдөрүн аныктоого жана "кыргыз тилин" предмет катары окутуунун коммуникативдик компетенцияларынын калыптануусуна жараша ишке ашырылат.

3. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарынын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндардын жардамы менен кептик ишмердүүлүк жана практикага багыттоо аркылуу өстүрүү боюнча өткөрүлгөн педагогикалык эксперименттин натыйжалары иштелип чыккан усулдун эффективдүүлүгүн тастыктайт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларынын кыргызча кебин өстүрүүгө багытталган дидактикалык оюндар тандап алынып, максаттуу колдонуу жолдору иштелип чыкты, кенже курактагы окуучулардын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсү, алардын оюнга болгон умтулуусу аныкталды. Модель жана кеп өстүрүү методикасы иштелип, педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө апробацияланды.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо: Диссертациянын темасы боюнча бир усулдук колдонмо басылып чыкты, макалалар Эл аралык конференцияларынын жыйнактарында жарыяланды, изилдөө Кыргыз билим берүү академиясынын филология билим берүү лабораториясынын жана орто мектептердин отурумдарында талкууланды.

Изилдөөнүн эксперименттик базасы: Бишкек шаарынын № 14, 27 64 - орто мектептери.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланылышы. Жалпысынан 20 макала, анын ичинде РИНЦ системасында катталган журналдарда 11 макала (3 макаланын импакт фактору 0,1ден жогору) жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, жыйынтыктан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү - 188 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу, практикалык мааниси, диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору, илимий изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо, изилдөөнүн эксперименталдык базасы, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы, көлөмү жана түзүлүшү жөнүндө сөз болот.

Биринчи бап «Башталгыч класстардын окуучуларынын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталып, үч бөлүмдөн турат.

Биринчи баптын биринчи бөлүм «**Психология жана педагогика илимдериндеги оюн түшүнүгү жана анын мааниси**» деп аталып, психология,

маданият таануу, этнография илимдериндеги кыргызстандык, советтик, россиялык окумуштуулардын оюндун психологиялык маңызы, оюн ишмердүүлүгү боюнча изилдөөлөрүн жана аны башталгыч мектеп курактагы балдарды тарбиялоодо пайдалануу менен кеп өстүрүүсүнө тийгизген таасири талдоого алынды.

Оюн баланын жеке инсандык калыптануусунун негизги баскычы. Ал тил менен шарттуу белгилер аркылуу байланыштырылып, кеп ишмердүүлүгү менен коштолот. Дидактикалык оюн кадимки балдар оюнунан белгилүү бир максатка багытталгандыгы, тутумдуулугу жана окутуу процессине байланыштуулугу менен айырмаланат. Анын максаты – окуучулардын билим алууудагы ишмердүүлүгүнүн төрт түрүн: *ой жүгүртүүсүн, иш-аракетин, кебин жана маалыматты эмоциялык-образдык жана жеке инсандык кабылдоосу* аркылуу жандандыруу. Мында оюн кырдаалы ишмердүүлүктүн негизи катары колдонулат, бирок катышуучулардын аракеттери, баалоо тутуму катуу тартипке салынып, регламентке баш иет. Дидактикалык оюндун аныктамасын изилдөөбүздүн негизинде талдап, иштеп чыктык. **Дидактикалык оюн** – бул таанып билүү менен оюн ишмердүүлүгүнүн айкалышуусунун жана жасалма кыялда элестетилген жагдайдын негизинде жөнгө салынуучу эрежелер аркылуу алдын ала пландаштырылган окуучуну билим, көндүм, билгичтикке ээ кылган активдүү окутуу усулдарынын бири. Ал – кеп практикасын камсыздап, тилдик жана кептик компетенцияны калыптандыруучу окуу ишмердүүлүгүнүн формасы.

Биринчи баптын экинчи бөлүмү **«Башталгыч мектеп окуучуларынын оюн ишмердүүлүгүнүн психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсү»** деп аталып, залкар педагог-окумуштуулардын педагогика илиминин негизинде окутуу боюнча талданган жыйынтыктары жөнүндө сөз жүрдү. Ш.Амонашвилинин айтуусу боюнча «көптөгөн функциялардын эң күчтүү өнүгүүсү баланын 6 жаштан 7–9 жашка чейинки курагына туура келип,» окуу балдар тарыбынан кубаныч тартуулаган жана ойноого умтулган билим алуунун процесси катары кабыл алынат. Оюн – баланын табигый абалы. Д.Н.Узнадзедин функциялык багыттануу концепциясынын маңызы баланын төрөлгөндөн тартып генетикалык жактан берилген функцияларга ээ болуусу жана алардын белгилүү бир мезгилде гана өнүгүүсү. Сырттан бирөөнүн жардамысыз функциялар, анын ичинде сүйлөө функциясы өнүкпөйт. Кеп аракеттерине түрткү берүүчү адамдын ички күч-кубаты балада баарынан да оюнга болгон муктаждыктын негизинде козголот. Мында оюн – өнүгүүнүн негизги формасы, функциялык багыттануунун эркин, алдын-ала даярдыксыз ишке ашырылышы. Бул куракта балдар күчтүү өнүккөн *баарлашуу инстинктине* ээ экендигине байланыштуу кепке жигердүү катышкандыктан, алардын кеби ургаалдуу түрдө өнүгөт. Кыргыз тили предметинде окуучунун таң калуу сезимин, элестетүү кыялынын жандуулугун жараткан кызыгуусун сөз менен айтып берүүсү маанилүү. Балдардын эс тутуму көрсөтмөлүү-элестүү мүнөзгө ээ, бирок алар кызыктуу жана ачык түстүү материалды гана эстеп калат. Оюн окуучулардын эс тутумун башкарууга, аларды билим алуу милдеттерине баш

ийдирүүгө, элестүү-эмоциялык ой жүгүртүүсүн жаңы абстрактык-логикалык деңгээлге көтөрүүгө жардам берип, көңүл буруусун кандайдыр керектүү нерсеге буруп, ыкыластуулук (ой топтогондук) көндүмүн калыптандырат. Окуучулардын булчуңдарынын тез өрчүүсү, булчуң салмагынын өсүшү, нерв-психикалык ишмердүүлүгүнүн ургалдуулук менен өнүгүүсү алардын психикасына аяр мамиле жасап, дифференцияланган көңүл бурууну талап кылат. Оюн балдардын символдоштуруу функциясын өнүктүрүп-өстүрөт.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмү «Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн лингвистикалык негиздери» деп аталып, изилдөөбүздүн теориялык негиздери каралат. Атап кеткенде, Л.В. Щербанын лингвистикалык негиздөөсү жана коммуникативдик методдордун принциптери изилдөөгө алынды.

Л.В. Щербанын биринчи лингвистикалык негиздөөсү тилдин системалуулугунан келип чыгып, бири-бирине байланышпаган тилдик эрежелер, фактылар эмес, тилдик фактылардын системасынын (кыргыз жана орус тилинин) карама-каршылыгын жана функционалдуулугун жана тилди баарлашуунун каражаты катары окутуу. Мисалы, *–ҮЙЗ мүчөсү (варианттары менен)* бардык сөз түркүмдөрүндө *таандык мүчөнүн экинчи жагын, сылык формасын* туюндурат. Мисалы: *ана+ңыз –сылык формадагы сизге таандык (зат атооч) экендиг., ал+ыңыз - сиз бир нерсени ал+ыңыз (этиштин буйрук ынгайынын сылык формасы, алсаңыз сизге таандык болуп калат), ал+ды+ңыз – сиз бир нерсени алды+ңыз (этиштин өткөн чагынын сылык формасы, алганыңыз сизге таандык болуп калды).*

Экинчиси: **окутуунун конкреттүү дифференциясын**, башкача айтканда, татаал нерсени жөнөкөй элементтерге ажыратуу аркылуу, кеп өстүрүүгө өбөлгө түзгөн тил кубулуштарын колдонуунун эң оптималдуу жолдорун камсыз кылат.

Үчүнчүсү: **тилди бөтөн тил катары окутуу практикасында көптөгөн тил фактылары тилдер аралык окшоштуктар менен айырмачылыктарга ылайык өзгөчө чечмелөөнү, салыштырууну жалпылоо.** Мисалга, орус тилинде “*Маша всегда читает книгу*” жана “*Маша сейчас читает книгу.*” сүйлөмдөрүн алалы. Силер көрүп тургандай, орус тилиндеги сүйлөмдөрдө учур чактагы этиш “*всегда*” деген сөз менен да, “*сейчас*” деген сөз менен да “*читает*” деп бирдей айтылат, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө болсо бул чактардын формалары эки башка айтылып, турдүү жолдор менен түзүлөт. Мисалы, “*Маша дайыма китеп окуйт*” сүйлөмүндө этиш жөнөкөй учур чакка, “*Маша азыр китеп окуп жатат*” сүйлөмүндө этиш татаал учур чакка дал келип, эки башка жол менен түзүлөт. Окуучу түп-тамырынан бери айырмаланган, анын эне тилинин түзүлүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгүнө каршы турган жаңы нерсеге окутулуп жаткандыгын эсте тутуу зарыл.

Экинчи баптын аталышы «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде башталгыч класстардын окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана

методдору» деп аталып, педагогикалык эксперименттин натыйжалары тартууланып, эффективдүүлүгү аныкталып, изилдөөгө алынган берилмелер жыйынтыкталып, изилделген тема боюнча илимий-методикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөө объектиси - окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тили сабагын өтүү процесси.

Изилдөөнүн предмети - окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларын дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кебин өстүрүү, калыптандыруу.

Изилдөөнүн методдору: психологиялык, педагогикалык, усулдук жана лингвистикалык эмгектерди талдоо, моделдештирүү, салыштыруу, педагогикалык байкоо, баарлашуу, анкеттөө, практикалык тажрыйбаны жалпылоо жана педагогикалык эксперимент.

Экинчи баптын биринчи бөлүмү **«Илимий изилдөөнүн материалдарында»** “Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясы”, “Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4-класстары үчүн кыргыз тили боюнча предметтик стандарт” (2022-ж), “Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик программасы (А1 деңгээли, 1-4 – класстар, 2023-ж.)” аттуу мамлекеттик билим берүү жана окуутуунун нормативдик документтерине жана 1-4-класстарынын окуу китептерине талдоо жүргүзүлдү.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү **«Илимий изилдөөнүн методдору»** деп аталып **«Илимий изилдөөнүн теориялык методдору»** жана **«Илимий изилдөөнүн эксперименттик методдору»** аттуу эки подтеманы камтыйт.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү **«Илимий изилдөөнүн методдору»** төмөнкү методдор тууралуу баяндалат:

– окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын “Кыргыз тили” предмети боюнча дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө багытталган методологиялык, психологиялык, дидактикалык адабияттарды теориялык жактан талдоо жана илимий изилдөөдө колдонуу;

– тилди экинчи тил катары, тилди чет тил катары (мис. казак, өзбек, орус, англис, немец ж.б. тилдерди) окутуу боюнча мугалимдердин иш тажрыйбаларын үйрөнүү, талдоо жана жыйынтыктоо;

– дидактикалык оюндар аркылуу кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу боюнча басылып чыккан окуу китептерине, оюндар жыйнактарына, сайттардагы материалдарга талдоо жүргүзүү.

Экинчи баптын экинчи бөлүмдүн биринчи подтемасы **«Изилдөөнүн теориялык методдорунда»** педагогикалык эксперименттин констатациялоо этабынын жыйынтыктары тартууланды. Психология жана педагогика илимдериндеги балалыктын оюн аракетинин психологиялык маңызын жана анын

маанисин ачып берген эмгектерди, оюн ишмердүүлүгү аркылуу ийгиликтүү окутуунун өзгөчөлүктөрүн, оюн аркылуу кеп өстүрүүнүн лингвистикалык негиздерин изилдеген чет өлкөлүк жана кыргызстандык окумуштуулардын эмгектери талдоого алынып, изилдөөнүн методологиялык негиздери аныкталды. Кыргыз тилин окутууда салыштыруу методу колдонулду.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүдө оюн методдоруна, баарлашууга багыт берүүчүлүк жана функционалдык принциптерине таянуу менен **оюн модели иштелип чыкты**. Оюн модели эки бөлүктөн турат: 1. **Дидактикалык оюнду өткөрүү алдындагы даярдоо иштери**; 2. **Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн модели**.

Кеп өстүрүүнүн интерактивдүү усулдары боюнча илипоз педагогдордун жана А.Ж. Муратов, К.К. Акматовдордун “Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары” аттуу китебиндеги айрым идеялары, сунуштары жана өзүмдүн кыргыз тилин экинчи тил катары окуудагы жеке тажрыйбам жетекчиликке алынды.

I. Дидактикалык оюнду өткөрүү алдындагы даярдоо иштери.

Оюндун сценарийин иштеп чыгуу жана алдын ала аткарылуучу иш-аракеттер:

Дидактикалык оюнду өткөрүүдө 1. “... анын акыр-түпкү максаты – мугалим эмнеге жеткиси келгенин так аныктап алганга жетишүүдөн башталат, анын каражаты – максатка-ниетке жетүү үчүн мугалимге эмне жардам берет деген нерсени аныктоодо керек болот ...” Тактап айтканда “... так кайсы сөздөрдүн жана грамматикалык мүчөлөрдүн (кеп курамдардын) маанисин өздөштүрүп, кебинде кайсы ойду айтууга үйрөнөөрү жана ... оюнда бышыкталган материалды турмушта кандайча колдонууга мүмкүн экендигин жеткирүү кажеттиги”. Ал үчүн канткенде “сабакты турмуш менен байланыштырып, практикалык билимдерди бергенге аракеттенүү керектиги”; 2. Окуучу кандай билимге, көндүмгө, билгичтиктерге ээ боло тургандыгын аныктоо; 3. Оюнда колдонула турган мурда өтүлгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалдарды кайталатууну уюштуруу; 4. Сценарий жазарда **оюнда кайсы коммуникативдик милдет чечилерин**; 5. Окуучу эмне деп айтуусу керектигин эмес, канткенде туура айтарын, кайсы жол менен түшүндүрүү керектигин алдын ала иштеп чыгуу, кептик милдетти чечүүчү кандай *оюн чөйрөсүн* түзүү керектигин тактоо; 6. Сабакта канча оюн, кайсы этабында, канча убакытта өткөрүлөрүн тактоо; 7. Топтордун болжолдуу курамын, катышуучулардын аракеттеринин иретин, окуучулардын милдеттерин аныктоо; 8. Оюндун эрежелерин тактоо; 9. Баалоо тутумун иштеп чыгуу; 10. Оюнга керектүү жабдууларды даярдоо; 11. Окуучулар менен кайтарым байланыш түзүү үчүн алдын ала суроолорду даярдап коюу.

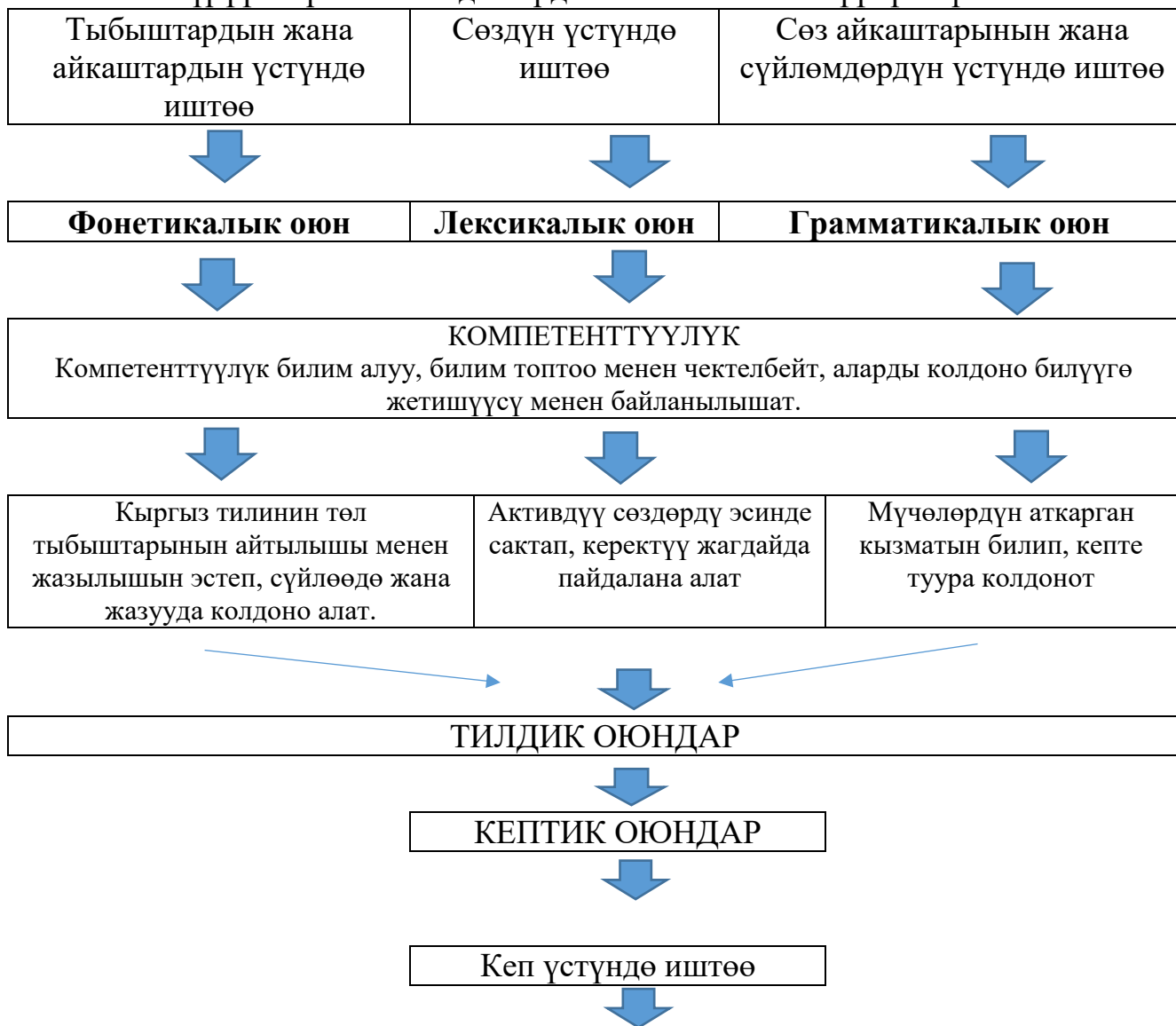
II. Оюндун жүрүшү: Диалогдук коммуникативдик кырдаалды уюштурууда: студенттин *мотивин*, *максатын* (кимге жана эмне үчүн сүйлөө керектигин) түшүндүрүү, сүйлөө иш-аракеттеринин үлгүсүн көрсөтүү, ар кандай сүйлөө варианттарынын пайда болуусуна шарт түзүү жана керектүү тилдик материалдар

менен камсыз кылуу. Окуучуларга оюндун шарттары, эрежелери, оюндун убактысы тууралуу маалымат берүү, класстагы окуучуларды топторго бөлүү. Мугалимдин милдети: оюндун жүрүшүнө көзөмөлдөө жүргүзүү. Эгерде окуучулар туура эмес ойноп жатса, катасын көрсөтүп оңдоо. Балдардын кетирген каталарын, мүчүлүштүктөрүн, жоопторун баалап өзүнө белгилөө. Эгерде жардам керек болсо, көмөк көрсөтүп, проблеманы чечүү.

III. Жыйынтыктоо. IV. Баалоо. Окуучулар дидактикалык оюн аркылуу кайсы тилдик материалды канчалык деңгээлде өздөштүрүп, кебинде кайсы ойду айтууга үйрөнгөнүн жана кандай практикалык билимдерге ээ болуусун тактоо.

ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР АРКЫЛУУ КЕП ӨСТҮРҮҮНҮН МОДЕЛИ

Кеп өстүрүү бир нече милдеттердин комплексин чечүүнү шарттайт.

Сүйлөөдө: окуучулар өздөштүрүлгөн темага байланыштуу турмуштук кырдаалда өз алдынча ой-пикирин кыргыз тилинде билдирип, маектеше алууга жетишет; *Угууда:* өздөштүрүлгөн материалдын чегиндеги сөздөрдүн тыбыштарын, тыбыштык айкаштарын угуп түшүнөт;

Окууда: чакан, жөнөкөй тексттерди окуп түшүнөт. Жазууда: чакан текст жаза алат.

ТЕКСТ

Текст – тил бирдиктеринин каражаттарын колдону менен ишке ашкан кеп процессинин жыйынтыгы, продукту.

ФОНЕТИЛЫК ОЮНДАР

Тыбыш менен иштөөдөгү оюндук негиз

1. Кыялда элестетилген оюн булагын түзүү	2. Оюндун негизинде тыбыштарды айтууга түрткү берүүчү машыгуулар	3. Оюн аркылуу түзүлгөн кептик кырдаалда тыбыштарды жана тыбыштык айкаштарды туура айтууга стимулдаштыруу
--	--	---

ФОНЕТИКАЛЫК ОЮНДУН НЕГИЗИНДЕ:

1. Окуучулардын көңүлүн өздөштүрүүчү тыбышка буруу, тааныштыруу;
2. Тыбыштын жана тыбыштык айкаштардын туура айтуу артикуляциясын түшүндүрүү;
3. Тыбыштын орус жана кыргыз тилиндеги айтууларын салыштыруу аркылуу айырмасын билүүгө үйрөтүү;
4. Тыбыштарды так айта билүүгө, фонематикалык кулак кагууга жана угуп кабыл алууга жана ажырата алууга үйрөтүү;
5. Тыбышты сөздө, сөз айкашында туура айтууга машыктыруу, көнүктүрүү.

ЛЕКСИКАЛЫК ОЮНДАР

Кеп үстүндө иштөөдөгү оюн негизинин компоненттери

1. Жаңы сөздөр менен иштөө үчүн оюндук кырдаал түзүү	2. Оюндук кырдаалдын негизинде сөздөрдү эсте тутуп калууга машыктыруу жана активдештирүү	3. Оюн аркылуу түзүлгөн кептик кырдаалда сөздөрдү колдонуу
--	--	--

ЛЕКСИКАЛЫК ОЮНДУН НЕГИЗИНДЕ:

1. Окуучулардын көңүлүн жаңы сөзгө буруу, тааныштыруу.
2. Жаңы сөздөрдүн маанисин ачып берүү, аларды эсинде сактоого машыктыруу.
3. Сөздөрдүн айкашуу касиеттерин өздөштүрүү.
4. Эс тутумдан керектүү сөздү тез таап, сөз айкашына же сүйлөмгө кошуу аракеттерин калыптандыруу.
5. Кептик кырдаалда керектүү сөздөрдү активдештирип, кептин колдонууга тартып өстүрүү.

ГРАММАТИКАЛЫК ОЮНДАР

Грамматиканын үстүндө иштөөдөгү оюн негизинин компоненттери

1. Грамматиканы окутуу максатында оюндук кырдаал түзүү.	2. Оюн кырдаалынын негизинде жандуу кеп машыгуу аркылуу мүчөлөрдүн грамматикалык функцияларын өздөштүрүү.	3. Жандуу кепте өздөштүргөн мүчөлөрдүн функциясын окуучулар менен бирдикте аныктоо.
---	---	---

ГРАММАТИКАЛЫК ОЮНДУН НЕГИЗИНДЕ:

1. Окуучулардын көңүлүн жаңы мүчөгө буруп, тааныштыруу.

2. Жаңы мүчөнүн аткарган кызматын эсинде сактап калуу үчүн оюн аркылуу баарлашууда машыктыруу, жандуу баарлашуудан жандуу грамматикага карай жол салуу.		
3. Грамматикалык интерференцияны алдын алуу үчүн өздөштүрүлүп жаткан мүчөнүн аткарган милдетин окуучулар менен биргеликте аныктап, эреже-нускама иштеп чыгуу.		
4. Сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура курууга машыктыруу.		
5. Кээ бир учурда мүчө же кеп курам грамматикалык форманын бөлүгү эмес, өз алдынча сөздүн же сөз айкашынын эквиваленти болот. Ошондуктан жандуу кепте мүчөнүн грамматикалык касиетин көрсөтүп түшүндүрүү.		
6. Оюндун негизинде түзүлгөн кырдаалда керектүү грамматикалык форманы, сөз айкашын кура билип, натыйжада бүтүн ойду билдирүүчү кеп бирдигин – сүйлөмдү тузүү аркылуу ойду жеткире алууга көнүктүрүү.		
КЕПТИК ОЮН		
Кеп өстүрүүдө оюн негизинин компоненттери		
1. Түрдүү кырдаалга жараша сүйлөөгө (байланыш жасоого, пикир алмашууга) муктаждык жараткан оюндук негиз тузүү	2. Оюндагы кырдаалга жараша айтылган кепти тушунууга, өздөштүрүлгөн тил каражаттарын колдонуп, өз алдынча фразаларды (сүйлөмдөрдү) түзүү аркылуу ойду жеткирүүгө машыктыруу	3. Оюндун негизинде түзүлгөн кырдаалда диалогдук жана монологдук кепке кошулуу.
КЕПТИК ОЮНДУН НЕГИЗИНДЕ:		
1. Кеп ишмердигине тартуу максатында эркин чөйрө түзүп, сабакты эмоционалдык жактан толук кандуу кылып, акылды гана эмес, эмоцияны да ээлеп алган активдүү ой жүгүртүүгө жол салган окуучулардын өз ара аракеттешүүсүн жандандырган жагдайлуу контекст түзүү.		
2. Оюн кырдаалынын негизинде түрдүү коммуникативдик милдеттерди (өтүнүчтү, баш тартууну, тактоону ж.б.) камтыган сүйлөмдөрдү түздүрүүгө машыктыруу.		
3. Сүйлөөгө муктаждык жаратуучу оюн чөйрөсүн түзүп, кеп практикасынын негизинде башкалардын сөздөрүн кабыл алып, өз оюн билдирүүнүн негизинде баарлашууга көнүктүрүү.		
4. Окуучуларды жаңы кырдаалга жараша өздөштүрүлгөн кеп курамдарды колдонуп, өз алдынча фразаларды түздүрүү.		
 ТЕКСТ ТУЗУУ Оюн кырдаалына жараша өз алдынча алдын ала даярдалбаган диалогдук жана монологдук текст түзүү.		

Схема 1.1. Дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн модели

Экинчи баптын экинчи бөлүмүнүн "Эксперименттик изилдөө методунда" педагогикалык эксперименттин аныктоочу жана калыптандыруучу этаптарынын жүрүшүн жана натыйжалары сүрөттөлөт.

Калыптандыруучу эксперимент Бишкек шаарынын № 64-орто мектебинин 1, 2, 3, 4 - класстарында өткөрүлдү. Экспериментке жалпысынан 199 окуучу катышты. Алардын ичинен *эксперименттик* класстарда –100, *текшерүүчү*

класстарда – 99 окуучу катышты. Эксперимент “Кыргыз тили. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептин 1-классы үчүн окуу китеби” / К. Эсеналиева ж.б., “Кыргыз тили жана окуу” окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептин 2-классы үчүн окуу китеби”. 1, 2-бөлүк / Кенчиева К.Ж, Сарылбекова З.С, “Кыргыз тили жана окуу Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептин 3-классы үчүн окуу китеби “/ Р.К. Буйлякеева, А.Р. Алыпсаратова, “Кыргыз тили жана окуу 4-класс: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн / А.Р. Алыпсаратова, З.К. Момункулова, Р.К. Буйлякеевалардын окуу китептеринин негизинде өткөрүлдү.

Жалпысынан 12 оюн:4 фонетикалык, 4 лексикалык, 4 грамматикалык оюн өткөрүлдү. Натыйжалары 2.1., 2.2., 2.3 таблицаларда чагылдырылды

2.1-таблица. Эксперименттик жана текшерүүчү класстарда фонетикалык оюндарды колдонуунун натыйжалары

Дидактикалык оюндардын аталыштары	Класстар, темалар	Топ, окуучулардын саны	5 деген баанын саны,%	4 түн саны, %	3 тун саны %	2 нин саны %
“Созулма үндүүнү тап”	1- класс. “Созулма үндүүлөр”	экспер. 21 текш. 20	8/ 38% 6/30%	5/24% 4/20%	3/14% 7/35%	3/14% 3/ 15%
“Транскрипцияны тандоо”	2 –класс. 73-сабак: “Жаратылыш”	экспер. 18 текш. 18	5/ 28% 5/ 28%	4/22% 2/ 11%	6/33% 7/38%	3/16% 4/22%
“Жаңырык” (эхо)	3-класс. 62-сабак: “Кыргыз элинин улуттук оюндары”.	экспер. 38 текш. 38	12/32% 10/26%	12/32% 9/34%	10/26 14/37	4/11% 5/13/%
“Бузулган телефон”	4-класс. 91-сабак. “Май айы.Эң, абдан”	экспер. 23 текш. 23	7 / 30% 6 /26%	7/ 30% 5 /22%	5/22% 6/26%	4 /11% 6/ 26%

2.2-таблица. Эксперименттик жана текшерүүчү класстарда лексикалык оюндарды колдонуунун натыйжалары

Дидактикалык оюндардын аталыштары	Класстар, темалар	Топ, окуучулардын саны	5 деген баанын саны,%	4 түн саны, %	3 тун саны %	2 нин саны %
“Санак” оюну	1-класс. 10дон 50гө чейинки сандар (41-б.)	экспер. 21 текшер. 20	7/41% 5/25%	5/ 25% 5/25%	6/29% 7/35%	1/ 5% 3/15%
“Тоголотулган кар”	2-класс. 83-сабак: “Өтүнүч сөздөр”	экспер. 18 текш.18	6/ 33% 6/ 33%	7/ 38% 3/ 16%	3 /16% 6/33%	2/16% 3/22%
“Кол чабуу”, “Сөздү тап”	3-класс. 54-сабак: “Кыргызстандын кооз жерлери “	экспер.38 текшер. 38	11/ 29% 9/24%	15/39% 8/21%	7/18% 12/32	5/13% 9/24%
“Куржун”	”4-класс. 97-сабак “Жай мезгили”	Экспер.23 Текшер 23.	7/ 18% 5/22%	4/ 11% 3/13%	11/48 12/52	1/4% 3/13%

2.3-таблица. Эксперименттик жана текшерүүчү класстарда оюндарды грамматикалык оюндарды колдонуунун натыйжалары

Дидактикалык оюндардын аталыштары	Класстар, темалар	Топ, окуучулардын саны	5 деген баанын саны,%	4 түн саны, %	3 тун саны %	2 нин саны %
“Поезд”, “Иреттөө”	1-класс. “Канчанчы?” 44-бет	эксперм.21 текшер. 20	4 /19% 4 /20%	11/52% 8/40%	4 /19% 7 /35%	2/10% 1 /5%
“Ак терек, көк терек” оюну	2-класс. 50-сабак “Ак жуумал кыз”	экспер. 18 текшер. 18	6/ 33% 6/33%	5 /27% 2 /11%	4/22% 7/39%	3/17% 3/17%
Сахналаштыруу	3-класс. 56-сабак. “Кымыз”.	эксперм. 38 текшер.38	8/ 21% 9/ 24%	14/37% 10/26%	10/26 14/37	6 /16% 7/ 18%
Топ менен ойноо. (-ганды жакшы көрөм)	4-класс. 9-сабак. “Адамдын келбети жана мүнөзү”	экспер.23 текшер.23	7/30% 6/26%	8/35% 5/22%	6/26% 7/30%	4/11% 4/11%

Калыптандыруучу эксперимент жана Бишкек шаарынын №14, №27 мектепте 4-класста жүргүзүлдү. Эксперименттик жана текшерүүчү класстарда 112ден окуучу катышты, экспериментке орус тилинде сүйлөгөн баштооч деңгээлдеги окуучулар тандалып алынды. Эксперименттин материалы катары С.К.Рысбаев, Н.А. Абылаеванын “*Кыргыз тили: учебник киргизского языка для 4 класса русской школы*” аттуу китеби колдонулду. Калыптандыруучу эксперименттин максаты: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин өстүрүүдө дидактикалык оюндарды колдонуунун натыйжалуулугун белгилеген гипотезаны текшерүү. Окутуунун методикалык системасы Л.В. Щербанын лингвистикалык негиздөөсүндө жана *грамматикалык формаларды алардын сырткы белгилеринен тез таанып*, кепте колдонууга багытталган функциялык грамматиканын негизинде иштелип чыкты. Өзгөчө жөнөкөй учур чактын дайыма аткарылуучу кыймыл аракетине жана татаал учур чактын сүйлөп жаткан учурда аткарылып жаткан кыймыл аракетинин функциялык маанисине көңүл бурулду. Экспериментте «*Менин үй-бүлөм*» кептик темасы жана «*Жөнөкөй жана татаал учур чак*» грамматикалык темасы боюнча 5 сабак өткөрүлдү.

2.4.-таблицада калыптандыруучу этабындагы эксперименттин маңызынын үч параметри: тилдик эмес факторлор, усул, тилдик факторлор: тилдер аралык (эне тили менен) төп келүүлөр жана айырмачылыктар чагылдырылды.

2.4-таблица. Тилдик эмес, тилдик факторлор жана эксперименттик сабактардын методикасы

Тилдик эмес факторлор	Методика	Тилдик факторлор
Окутуунун мөөнөтү, объект	Коммуникативдик метод, оюн технологиясы	Кыргыз тили менен орус тилинин тузүмдүк байланыштары, окшоштугу, айырмачылыгы.
4-класстын 2-чейреги, 20 - тамадан 25-	Л.В.Щербанын лингвистикалык негиздөөсү,	Кыргыз тилинде да, орус тилинде да этиштин учур чагын туюндуруучу грамматикалык формалар бар, бирок алар өз ара эквивалент

темага чейин (5 сабак), шаардык окуучулар	функционалдык грамматика.	болуп эсептелбейт. Мисалы, орус тилинде <i>Маша всегда <u>читает</u> книгу. Маша сейчас <u>читает</u> книгу.</i> Силер көрүп тургандай, орус тилинде « <i>всегда</i> » деген сөз менен да, « <i>сейчас</i> » деген сөз менен да <i>читает</i> деп бирдей айтылат, кыргыз тилинде болсо бул чактардын формалары эки башка жол менен түзүлөт: <i>Маша дайыма китеп окуйт. Маша азыр китеп <u>окуп жатат.</u></i>
---	---------------------------	--

2.5-таблица. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн кыргыз тили боюнча эксперименттик сабактардын темасы, максаты жана мазмуну

Темасы, класс	Максаты	Мазмуну
<p>1. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм». Грамматикалык тема: «Жөнөкөй учур чак»</p>	<p>1. Жөнөкөй учур чактын, маанисин түшүндүрүү; жакталышын үйрөтүү, <i>диалогдук кепте колдонууга үйрөтүү.</i> 2. Сөздүк корун толуктоо. 3. Жоон жана ички үндүүлөрдүн алдындагы <i>К,Г</i> тыбыштары.</p>	<p>1, 2. «<i>Айламп</i>», «<i>Манжалар</i>» оюндары. 3. “Диалогдорду көркөм окуу” конкурсу; 4. диалогго тузүү; 5. Үй тапшырма: жуп менен диалог түзүү.</p>
<p>2. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм». Грамматикалык тема: «Жөнөкөй учур чак»</p>	<p>1. Жөнөкөй учур чакты колдонуп, монологдук кепти калыптандыруу; <i>кыска текст түзүүгө үйрөтүү.</i> . 2. Сөздүк корун толуктоо. 3. Жоон жана ички үндүүлөрдүн алдындагы <i>К,Г</i> тыбыштарын туура айтууга үйрөтүү.</p>	<p>1. Фонетикалык машыгуу; 2. “<i>Сөз оюну</i>”; 3. «<i>Ал ким?</i>» оюну. 4. “Үй-бүлөм” аттуу кыска текст түзүү. 5. Үй тапшырма: сүрөттөн көрсөтүп үй-бүлөсү тууралуу айтып берүү;</p>
<p>3. Кептик тема: «Менин досум». Грамматикалык тема: «Татаал учур чак»</p>	<p>Татаал учур чактын маанисин түшүндүрүү; жакталышын үйрөтүү, <i>интервью алуу</i> аркылуу диалогдук кепте колдонууга үйрөтүү. 2. Сөздүк корун толуктоо. 3. Татаал учур чактагы сөздөрдүн жазылышын жана тыбыштардын айкалышын туура жазууга жана кыргызча айтууга үйрөтүү. Мисалы: жазып жатам (<i>жазыватам</i>).</p>	<p>1. Фонетикалык машыгуу; 2. <i>Н.Носовдун “Телефон менен сүйлөшүү”</i> аттуу ырын сахналаштыруу 3. «<i>Мен – сүрөтчүмүн</i>» оюну. 4. Досунан интервью алуу. 5. Үй тапшырма: интервью алууга/берүүгө суроолорду даярдануу.</p>
<p>4. Кептик тема: «Менин үй-бүлөм». Грам. тема: «Жөнөкөй жана татаал учур чак»</p>	<p>Татаал учур чак менен жөнөкөй учур чактарды айырмалай алуу, тыбыштарды туура жазуу жана айтырууга үйрөтүү. <i>Ролдук оюндун</i> негизинде диалогдук, монологдук кепти калыптандыруу. Окуучулардын сөздүк корун кеңейтүү.</p>	<p>1. “<i>Чынжырча</i>” оюну; 2. «<i>Сыйкырдуу дарбаза</i>» оюну; 3. “<i>Конокто</i>” атуу ролдук оюн; 4. Текшерүү ишке даярдануу. 5. Үй тапшырма: Кайталоо.</p>

5. Текшерүү иш	1. Өтүлгөн темалардын өздөштүрүүсүн, жана жаңы кырдаалда калыптандырылган кептик компетенциясын текшерүү.	Жазуу текшерүү иши: 38 сөздүн котормосун жана үй-бүлөсү тууралуу чакан текст жазуу 2) оозеки тапшырма: “Сабакта” аттуу тема боюнча мугалимдин суроолоруна жооп берүү.
-----------------------	---	---

2.6-таблица. “Менин үй-бүлөм” кептик темалары жана “Жөнөкөй учур чак”, “Татаал учур чак” грамматикалык темалары боюнча 4-класстын эксперименттик сабактарынын тилдик материалдары

Сабак	Лексика	Грамматика	Фонетика. Сөздөр менен иштөө	Фонетика. Тыбыштар жана тыбыштык айкаштар менен иштөө
1.	иште, кыл, оку, ойно, көр, ук, тамак бышыр, сабакка даярдан.	жөнөкөй учур чак	ооба, кайда, канчанчы, кылат, сабакка, дагы, угат, кылат, окуйт, көрөт, сабакка даярданат, тамак.	жоон үндүүлөр менен <i>K(ы), Г(ы)</i> тыбыштарынын, айтылышы жана жазылышы.
2.	Күн сайын (күндө), дайыма, сабактан кийин	жөнөкөй учур чак	кол, канча, кана, ким, кош, кошо алат, кошулбайт, токто, бака, көз	ичке үндүүлөр менен <i>K(u), Г(u)</i> тыбыштарынын айтылышы жана жазылышы.
3.	сүйлөш, күл, чакыр, телефон чал, эртең	татаал чучр чак	Эмне кылып жатасың? (Эмне кылыватасың?)	татаал учур чактардын айтылышы жана жазылышы.
4.	жардам бер, бар, жыйна, кир жуу, шыпыр, чаң соргуч менен тазала, чаң аарчы	жөнөкөй жана татаал учур чак	Чыкты, карачы, төгүлгөн, күн, күмүштөй, жаралдык,	үндүүлөрдүн ортосундагы <i>Б</i> тыбышынын, татаал учур чактын айтылышы жана жазылышы.
5.	Текшерүү иш			

2.7-таблица. 4-класстын “Менин үй-бүлөм” кептик темасы жана “Жөнөкөй учур чак”, “Татаал учур чак” грамматикалык темалары боюнча кептик иш жана күтүлүүчү натыйжалар

Сабак	Кептин түрү	Күтүлүүчү натыйжалар
1.	Диалогдук кеп	Сөздөгү тыбыштарды, тыбыштардын айкалышын туура айтуу, таяныч материалдарды (эреже-нускама, сүрөттөрдү ...), жаңы сөздөрдү колдонуп диалог түзө билүү. (<i>Бул ким? Ал күн сайын эмне кылат?</i>)
2.	Монологдук кеп	Үй-бүлөсүнүн сүрөттөрү аркылуу кыска текст түзүп айтып берүүгө жетишүү. (Үй-бүлөсүнүн мүчөлөрү күн сайын эмне кылат?)

3.	“Интервью” алуу /берүү	Этиштин учур чагын колдонуп, үй-бүлөсүнүн мүчөлөрү тууралуу классташынан интервью алүү/берүүнү өздөштүрүү. (Ал дайыма эмне кылат?)
4.	Полилогдук кеп	Жөнөкөй жана татаал учур чакты, жаңы сөздөрдү колдонуп, “Конокто” аттуу ролдук оюнга катышуу.
5.	Текшерүү иш	Күтүлүүчү натыйжанын аткарылгандыгын талдоо . (Таблица 6,7, диаграмма №1)

Калыптандыруучу этаптагы эксперименттик ишти жалпылоо жана жыйынтыктоо.

Калыптандыруучу этаптагы эксперименттик текшерүү иш 2022-жылкы *Кыргыз тилинин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик программасынын негизинде* А1, А1+ элементардык деңгээлине туура келген окуучулар тарабынан тилди эң жөнөкөй түрдө колдоно билүү билгичтигин өнүктүрүүсүн текшерүүнү көздөйт.

Текшерүү иш эки бөлүктөн турат. Жазуу текшерүү иши: 1- тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү которуу: 1. иште, 2.кыл, 3.оку, 4.ойно, 5.телевизор көр, 6.ук, 7.тамак бышыр, 8.сабакка даярдан, 9.жардам бер, 10.бар, 11.жыйна, 12.идиш жуу, 13.шыпыр, 14.чаң соргуч менен тазала, 15. аарчы, 16. сүйлөш, 17.күл, 18.чакыр, 19. телефон чал, 20. кун сайын, 21. дайыма, 22. кечинде, 23. эртен менен, 24. сабактан кийин, 25.мектеп, 26. идиш, 27. кайда, 28. канчанчы, 29. сабак, 30. ооба, 31. ким, 32. дагы, 33 ырда, 34. жаз, 35. котор, 36. суроо бер, суроого жооп бер. (Слова из табл.№4). **2-тапшырма.** *Өтүлгөн сөздөрдү, жөнөкөй жана татаал учур чакты колдонуп, “Менин үй-бүлөм” аттуу чакан аңгеме түзүү. (5-8 сүйлөм) Тексттин улгүсү: Менин ата-энем банкта иштейт. Эжем мектепте окуйт. Мен дагы мектепте окуйм. Иштен кийин атам телевизор көрөт, апам тамак бышырат. Азыр эжем сабакка даярданып жатат. Мен китеп окуп жатам, апам болсо телефон чалып жатат.*

Оозеки текшерүү иши: Окуучулардын тилдик жана кептик компетенциясын текшерүү максатында “Сабакта” аттуу кептик теманын алкагында мугалим менен окуучу маектешти. **1-тапшырма:** мугалимдин суроосуна жооп берүү. Болжолдуу суроолор: *Силер сабакта дайыма эмне кыласыңар? Сен азыр эмне кылып жатасың? (мугалим класста отурган бир окуучуну көрсөтүп суроо берет). Ал азыр эмне кылып жатат? Сенин апаң иштейби? (Этиштердин терс формасы өтүлбөгөнүнө байланыштуу, окуучу “Жок” деп гана жооп берет). Сабакта биз ойнойбузбу? Класста ким жакшы окуйт? Класста ким кыргызча жакшы сүйлөйт?ж.б.*

2.8-таблица. Эксперименттик текшерүү иштин ченөлчөмдөрү

Тилдик жана кептик билгичтик	Жогорку деңгээл	Ортоңку деңгээл	Төмөнкү деңгээл

Фонетика. К,Г жана татаал учур чактагы тыбыштар. (оку <i>Wатам</i>)	Жалпысынан тыбыштар жана тыбыштык айкаштар туура айтылат.	Тыбыштар жана тыбыштык айкаштардын 70% туура айтылат.	Тыбыштарды жана тыбыштык айкаштардын 55% туура айтылат.
Лексика. Өздөштүрүлгөн 38 сөздүн маанисин билүү	38ден 35ке чейин (85%) сөздүн котормосун билет.	35тен 27 чейин (70%) Сөздүн котормосун билет.	25тен (55%) төмөн сөздүн котормосун билет.
Грамматика. Этиштин унгу сун жөнөкөй жана татаал учур чакка өзгөртүү	Жалпысынан этиштерди жөнөкөй жана татаал учур чакка өзгөртүүдө ката кетирилбейт.	Көп учурда (70%) этиштерди жөнөкөй жана татаал учур чакка туура өзгөртүлөт.	этиштердин жарымы туура эмес өзгөртүлөт.
Байланыштуу кеп. Жазуу турүндө кыска текст түзүү, оозеки диалог турундөгү диалогго катышып баарлашуу.	Оюн билдирүүдө 1. жөнөкөй жана татаал учур чак туура колдонулат, 2. тыбыштар, (айкаштар) туура айтылат, 3. өтүлгөн сөздөрдүн маанисин билет. (1-2 ката болуусу ыктымал)	Оюн билдирүүдө 70% 1. этиштер туура колдонулат; 2. тыбыштар, (айкаштар) туура айтылат, 3. өтүлгөн сөздөрдүн маанисин билет.	Оюн билдирүүдө 50-55% 1. жөнөкөй жана татаал учур чак туура колдонулат; 2. тыбыштар, тыбыштык айкаштар туура айтылат, 3. өтүлгөн сөздөрдүн маанисин билет.

Өздөштүрүлгөн грамматикалык тема кеп курамдардын эң маанилүүлөрүнүн бири. Калыптандыруучу эксперименттин аягында эксперименттик жана текшерүүчү топторго окуучулардын тилин жатыктыруусун, сөздөрдү кебинде колдонуусун, кептик грамматикалык көндүмдөрүн калыптандыруусун, жазуу жана оозеки байланыштуу кепин өстүрүүсүн аныктоочу текшерүү иш сунушталды. Аткарылган иштер окуучулардын билим деңгээлин баалоочу система жана ченөлчөм иштелип чыкты.

Калыптандыруучу этабындагы эксперименттик текшерүү иштин жыйынтыгы төмөнкүдөй:

— 112 окуучуунун ичинен 23.18%ды түзгөн 28 окуучу кеп баарлашуунун **жогорку деңгээлин** көрсөтүштү. Үй-бүлөсү жөнүндөгү жазуу текстинде жана мугалим менен өз ара «Класста» аттуу диалогдогу оозеки кебинде өз ойлорун так айтып, оюн жеткире алышты.

— Эксперименттик класстагы окуучулардын ичинен 45,73%ды түзгөн 48 окуучу кеп баарлашуунун **ортонку деңгээлин** көрсөтүштү. Жазуу жана оозеки кебинде кээде жөнөкөй жана татаал учур чактын этиштерин колдонууда ката кетиришти, ошого карабастан, алардын үй-бүлөсү жөнүндө жазган аңгемеси жакшы жазылган жана диалогго катышууда кеп жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алышты.

— Окуучулардын 31.09%ы, башкача айтканда 36 окуучунун сүйлөө деңгээли төмөн, бул этиштин жөнөкөй жана татаал учур чактарын түзүүдө, тыбыштарды жана тыбыш айкаштарын айтууда ката кетирүүдөн, кепке катышуу үчүн зарыл болгон кээ бир сөздөрдүн котормосун билбегендиктен келип чыкты. Кебинде көп паузалар байкалды. Бирок окуучулар төмөн деңгээлде болгонуна карабастан мүчөлөрдүн аткарган кызматы тууралуу маалымат алганына, активдүү лексиканы оюнда актуалдаштырылганына байланыштуу, кепти түшүнүп, диалогго катышып, өз үй-бүлөсү тууралуу жарым-жартылай айтып берүүгө жетишти. Ар бир класста 2-3 окуучу үчүн материалды өздөштүрүү өтө татаал болуп, кошумча жардам көрсөтүлдү.

Жогорудагы жетишкендиктер менен кошо эксперименттик класстардын окуучулары төмөнкү көндүмдөргө жана билгичтерге ээ болду:

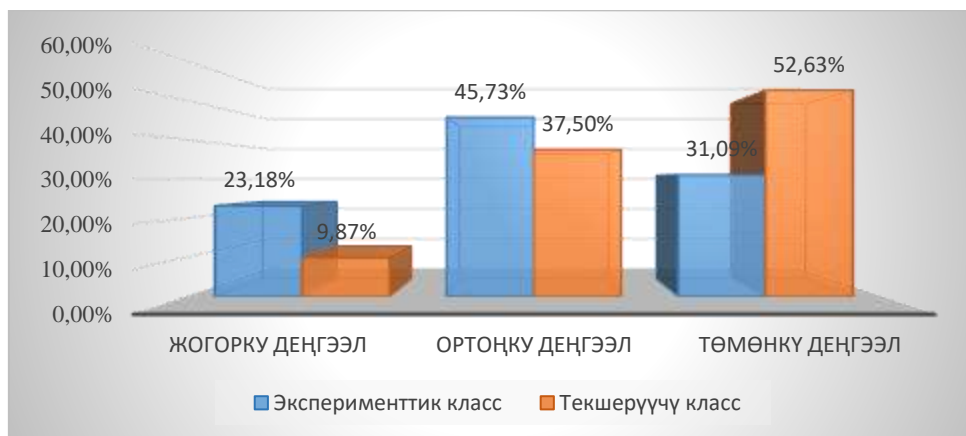
1. Окуучулар (к,з) тыбыштарынын жоон жана ичке үндүүлөрдү камтыган тыбыштарды айырмалай алып, туура айтууга үйрөнүштү. Ошондой эле татаал учур чактын туура айтылышын жана жазылышын үйрөнүп алышты. Мисалы: *жазып жатам* – (*жазыватам*). Жогорудагы көндүмдөр фонетикалык оюндарда, кол (манжа) оюндарында, балдар ырларында, жаңылмачтарда машыктырылды.

2. Пландаштырылган активдүү сөздөр өздөштүрүлдү. Фонетикалык машыгуулардагы сөздөрдү кошпогондо, окуучулар 38 активдүү сөздүн маанисин өздөштүрүштү.

3. Окуучулар жөнөкөй жана татаал учур чактын маанисин, айырмасын жана түзүлүшүн өздөштүрүштү.

Эксперименттин текшерүү иштеринин натыйжасы 2.1 сүрөттө жана 2.9, 2.10 таблицаларда чагылдырылды.

2.1-сүрөт. Диаграмма. Эксперименттик жана текшерүүчү топтордун пайыздык катыштыгы

2.9-таблица. Эксперименттик жана текшерүүчү топтордун баалоосунун натыйжаларынын жалпы көрсөткүчтөрү

Баалоо деңгээли	Текшерүүчү топторду баалоо	Эксперименттик топторду баалоо	Баалоонун айырмасы
Жогорку	12	28	16
Орто	44	48	4
Төмөн	56	36	20

2.10-таблица. Эксперименттик жана текшерүүчү топтордун класстар жана мектептер боюнча жыйынтыктарынын салыштырма көрсөткүчтөрү

Класс /мектеп / окуучулардын саны	Жогорку деңгээл Экспер. топ	Жогорку деңгээл Текшер. топ	Ортоңку деңгээл Экспер. топ	Ортоңку деңгээл Текшер. топ	Төмөнкү деңгээл Текшер. топ	Төмөнкү деңгээл Текшер. Топ
4 а (№27) 20	5	2	7	6	8	12
4 б 18	3	1	10	10	5	7
4 в 19	7	3	8	8	4	8
4 а (№14) 18	3	1	9	7	6	10
4 б 18	6	2	8	8	4	8
4 в 19	4	2	6	5	9	12

Л.В. Щербанын лингвистикалык негиздөөсү (тилдик материалды аң-сезимдүүлүк менен кабылдоо) жана функционалдык грамматиканын негизинде окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү натыйжалуу каражат экендигин эксперименттик текшерүүнүн натыйжалары тастыктайт.

Үчүнчү баптын «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарда дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн усулдарынын» «Дидактикалык оюндардын классификациялануусу жана алардын мүнөздөмөсү» деп аталган биринчи бөлүгүндө башталгыч класстардын окуучуларынын кебин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү үчүн зарыл болгон билгичтер менен көндүмдөрдү калыптандыруу максатына жараша классификациялоонун мүнөздөмөсү тартууланды. Мында Т.А. Джороевдин, Ү. Култаеванын, М.Л. Мухарованын, С.К. Рысбаевдин, Л.И. Смагинанын, А.В. Трускавецтин, Н.Б. Хасановдун эмгектери негиз катары алынып, толукталды. Дидактикалык оюндардын ар бир түрү тилдик аспектилерине жараша топторго бөлүндү.

3.1-таблица. Дидактикалык оюндардын классификациясы

Оюндардын аталышы	Л.С. Смагина менен А.В. Трускавецтин бөлгөн топчолору	Биздин бөлгөн топторубуз
Фонетикалык оюндар	1. Туурагыч 2. Тыбыштарды угуп ажыратуучу 3. Муундарды угуп ажыратуучу	1. туурагыч 2. <i>тыбыштарды, тыбыштык айкаштарды</i> угуп ажыратуу, 3. <i>тыбыш менен тыбыштык айкаштарды туура айтууга машыктыруучу</i>
Лексикалык оюндар	1. Аталуучу 2. Салыштыруучу 3. Жалпылагыч	Өзгөчөлүктөрдү байкоочу (түзүлүшү же башка касиеттери менен айырмаланган). Мисалы, <i>табышмак</i> деген сөз азыркы учурда зат атооч болуп саналат, бирок <i>баштапкы</i> сөз түркүмү – кыймыл атооч. Ал этиштин уңгусунан (тап) + (-ыш) кош мамиленин мүчөсүнөн, + (мак) кыймыл атоочтун мүчөсүнөн түзүлгөн. Мааниси боюнча которгондо: эки же андан көп адамдар биргеликте бир нерсени табуу (издөө) процесси.
Граммат. оюндар	1. Сөз айкаштарын түзүүчү 2. Сүйлөмдөрдү түзүүчү	1. сөз айкаштарын түзүүчү 2. сүйлөмдөрдү түзүүчү (Л.С. Смагина менен А.В. Трускавец боюнча)
Кептик оюндар	1. Монологдук 2. Диалогдук	1. Монологдук 2. Диалогдук 3. Полилогдук

Фонетикалык оюндар аркылуу кепти өстүрүүдө жалаң тыбыштарга гана эмес, басымга да көңүл буруу зарыл. Кыргыз тилинде басым көбүнчө акыркы муунга туш келгенине карабастан. Сүйлөп жаткан адам эмнеге акцент жасап жатканына жараша басым сөздүн башкы, ортоңку муундарына да туш келүүсү ыктымал. Мисалга, *мёнмин- я, барáмын- я пойду (я всегда хожу), барáйын – пойду-ка я ж.б.*, сөздөрүн келтирели. Сүйлөмдүн мааниси басымдын туура коюлушуна жараша өзгөрөт. Эгерде басым “*Атáбыз*” сөзүндө экинчи муунга туш келсе, «биз ата болуп эсептелебиз», “*атабыз*” - үчүнчү муунга туш келсе, «башка бир адам бизге ата болот» дегенди билдирет

Лексикалык оюндардын максаты – өздөштүрүлүп жаткан сөздү тез жана катасыз табуу көндүмдөрүн калыптандыруу, сүйлөө учурунда эсинде сакталган сөздөрдү кепте колдонууга үйрөтүү, баарлашуу үчүн керектүү сөздүк менен камсыз кылып, сөздөрдүн лексикалык айкашуу өзгөчөлүктөрүн тушундүрүү.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмү «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кебин өстүрүүнүн маани-маңызы жана аны максаттуу колдонуу жолдорунда» тилди оюн аркылуу коммуникативдүү багытта уюштуруп, жандуу ишмердүүлүккө жетишүү процесси катары сүрөттөлөт. Жеткиликтүүлүк

принцибин сактоо максатында функционалдык грамматиканын маани-мазмунун чагылдырган *эреже-нускама* тартууланат. Мисалга “*Нерсени тап*» дидактикалык оюнду алалы.

№ 3.2 таблицада илик жөндөмөнү талап кылуучу сөз айкаштары: *зат атооч+жанында, ичинде, тушунда, астында, үстүндө* жана башкалардын колдонулуусу орус тилдүү окуучулар үчүн кыйынчылыктарды жаратат, себеби кыргыз тилинде жалгыз *илик жөндөмө* колдонулса, орус тилинде үч жөндөмө туура келет.

3.2-таблица. Кыргыз тилинин жандоочтору менен орус тилинин орунду билдирүүчү тактоочтордун сөз айкашында колдонулуучу жөндөмөлөрдү салыштыруу

Илик жөндөмө	Эмненин ичинде? Кайда?	үй+дүн ичинде	Наречие <i>внутри с родительным падежом</i>	Внутри чего? Где?	Внутри (чего?) дома
Илик жөндөмө	Эмненин жанында? Кайда?	Бак+тын жанында	Наречие <i>рядом с творительным падежом</i>	Рядом с чем? Где?	Рядом с садом.
Илик жөндөмө	Эмненин үстүндө? Кайда ?	Таш+тын үстүндө	Наречие <i>наверху с предложным падежом</i>	На чём? Где?	На (наверху) камне

Кептик оюндарда кеп өстүрүү окутуунун максаты жана каражаты болуп эсептелет. Максаты болгон себеби, окутуунун түпкү максаты кеп кура билүү, ал эми окутуу каражаты болгон себеби, кепте колдонуу үчүн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык көндүмдөр калыптанылат. Автоматизм, туруктуулук, ийкемдүүлүк, өз алдынчалуулук, өндүрүмдүүлүк жана чыгармачыл мүнөзгө ээ болгондук көндүмдөрү менен билгичтиктери дидактикалык оюн аркылуу өнүгөт.

Үчүнчү баптын «Дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кепти өстүрүүнүн усулдук ыкмалары» аттуу үчүнчү бөлүмүндө дидактикалык оюндар аркылуу уюшулган сабактар кадимки сабактан айырмаланып, алгач тажрыйбаларга ээ болуп, анын негизинде теориялык билимге жетишкендиги тууралуу сөз болот.

Эксперименттик окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндарды колдонуу кыргызча кеп өстүрүүнүн эффективдүү каражаты экендигин тастыктайт. Оюн аркылуу сөздүк кор байыт, тил жатыктырылат, мүчөлөрдүн жана кеп курамдардын аткарган кызматы (функциясын) өздөштүрүлөт, сүйлөм тузүү билгичтик калыптандырылат, ошолордун негизинде өз оюн туура жеткирүү билгичтиги жаралат.

КОРУТУНДУ

Кыргызстандагы окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларына дидактикалык оюндар аркылуу кыргыз тилин окутуунун методикасы грамматиканы окутууга эмес, кеп практикасынын жардамы

менен кеп өстүрүүгө, сүйлөө компетенциясын калыптандыруунун каражаты катары сүйлөмдү сабаттуу түзө билүүгө багытталган, анткени өз оюн так жана сабаттуу жаза жана оозеки айта билүү сүйлөө компетенттүүлүгүн калыптандырат. Натыйжада, окуучулар кепти түшүнүп, түрдүү турмуштук кырдаалда баарлаша билүүсү зарыл. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу төмөнкүлөргө багытталууга тийиш:

- 1) гумандуу мамилелердин негизинде педагогикалык процессти куруу;
- 2) кыргыз тилине таанып-билүү кызыгуусун ойготуу, мотивациясын чыңдоо;
- 3) сабакта чыгармачылык чөйрөнү түзүү;
- 4) кыргыз тили сабактарында окуучунун активдүү коммуникативдик ишмердүүлүгүн өнүктүрүү.

Л.С. Выготский мектеп жашында окуучунун ишмердүүлүгү оюн жана окуу, оюн жана эмгек багытында жүрөрүн белгилеп, оюнду инсандын өнүгүүсүнүн түгөнгүс булагы катары караган.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот:

1. Кыргыз тилин окутуунун методикасын, атап айтканда, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кебин өстүрүү методикасын өнүктүрүү максатында психологиялык-педагогикалык, илимий-методикалык багыттагы заманбап жетишкендиктердин негизинде окутуунун инновациялык технологияларын жана методикаларын иштеп чыгуу зарыл. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарынын кыргыз тилин окутуунун методикасынын азыркы абалын талдоо балдардын кебин өстүрүүдө маанилүү каражат катары оюн ишмердүүлүгүнүн теориялык жана практикалык негиздеринин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү аныкталды.

Оюн ишмердүүлүгү окуу процессин уюштуруунун ар түрдүү формаларын камтып, окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн, талкуу маданиятын калыптандырууга, окуу процессин жандандырууга, кызыктырууга өбөлгө түзөт. Тактап айтканда, дидактикалык оюн күчтүү фактор болуп саналат, себеби ал окуучулардын умтулуусун, эмоционалдык, мотордук жана когнитивдик муктаждыктарын толугу менен канааттандырат. Оюн аркылуу байланыштуу кепке үйрөтүүнүн өзгөчөлүгү, айтылган кепти колдонмо катары кеңири пайдаланып, окуучуларды ар кандай иш-аракеттерди, анын ичинде сүйлөө иш-аракеттерин аткарууга үндөйт.

2. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өстүрүү, атап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүнүн моделинин методикасын иштеп чыгуу жана эксперименттик окутуу, дидактикалык (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) оюндар аркылуу түзүлгөн практикалык кырдаалдын негизинде лингвистикалык билим берүүдөн кеп өстүрүүгө жана коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандырууга жол ачты. Эксперименттик окутуу

дидактикалык оюндар окуучуларды кыргыз тилинде баарлашууга түрткү берип, окуу, угуу, жазуу, сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырып, кептик практиканы камсыз кылгандыгын тастыктады. Окутуунун натыйжасы көрсөткөндөй, дидактикалык оюндар баарлашуу кырдаалына жана чөйрөгө байланыштуу тилдик, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттарды колдонуп, кеп ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өнүктүрүүгө жардам берет.

3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда башталгыч класстардын окуучуларын кыргызча байланыштуу кепке калыптандырууда процессти активдештирүүгө багытталган, оюн методун колдонуу менен кылдат тандалып алынган жана методикалык жактан негизделген окуу материалдарынын негизинде сабактардын системасы педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө апробацияланган жана иштелип чыккан методика сунушталган оюн формасынын эффективдүүлүгүн жана ылайыктуулугун ырастады. Окуучулар дидактикалык оюнда жигердүү ойношуп, кыргызча баарлашуу процессинде жандуу кептик ишмердүүлүккө катышып, окулуп жаткан грамматикалык материалдын кептик функцияларын колдонуп, турдүү коммуникативдик милдеттерди чечүүгө аракеттеништи.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өстүрүү процессинде дидактикалык оюндарды колдонуунун теориясы жана практикасы боюнча биз жүргүзгөн изилдөөнүн, о.э. иштелип чыккан, өткөргөн эксперименттик иштин натыйжасынын негизинде астында көрсөтүлгөн тыянактарга келдик жана төмөнкү сунуштарды берүүнү туура көрдүк.

1. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарынын “Кыргыз тили” предметинин программасына, азыркы госстандартка, кыргыз тили сабактарынын окутуу процессине дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү моделин киргизүү зарыл. Ошону менен бирге окуучулардын кебин өстүрүү максатында билим денгээлине ылайык баштооч жана улантуучу топторго бөлүү талап кылынат.

2. Дидактикалык оюн аркылуу кеп өстүрүү методикасын жогорку окуу жайлардын гуманитардык факульттеринин “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсу предметине киргизүү. Л.В.Щербанын лингвистикалык негиздөөсүн жана функциялык грамматика аркылуу кеп өстүрүү тажрыйбасын жайылтуу жана орус жана кыргыз тилдерин салыштыруу грамматикасын кыргыз тилин окутууда колдонуу.

3. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстарга окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорду түзүүчүлөр оюн технологиясын жана кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда дидактикалык (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, дидактикалык ж.б.) оюндарды колдонууга болот.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Самудинова, З. К. Кыргыз тилиндеги таандык маанини орус мектептеринде окутууда дидактикалык оюндардын ролу [Текст] / З. К. Самудинова // КУУ жарчысы: филология илимдери. - 1998. - № 2. - 1- бөлүм. – 145-150- бб.
2. Самудинова, З. К. Обучение киргизскому языку с помощью дидактических игр школьников I - IV классов русской школы [Текст] / З. К. Самудинова // КУУ жарчысы: филология илимдери. - 1998. - № 2. - 3- бөлүм. – 154-162 - бб.
3. Самудинова, З. К. Орус топторунда кыргыз тилин сахналаштыруу аркылуу окутуу [Текст] / З. К. Самудинова // КУУ жарчысы: филология илимдери. - 1999. - № 2. - 1- бөлүм. - 147-154–бб.
4. Самудинова, З. К. Суроолуу бөлүкчө – быны дидактикалык оюндар аркылуу окутуу [Текст] / З. К. Самудинова // Мектеп-Школа журналы. - 2000. – №1.– 40-44 - бб.
5. Самудинова, З. К. Сахналаштыруу аркылуу окутуу (Ч. Айтматовдун “Маңкурт” уламышы боюнча) [Текст] / З. К. Самудинова // Мектеп - Школа журналы. - 2001. - № 2 – 57-60- бб.
6. Самудинова, З. К. Адамдын келбети жана мүнөзү [Текст] / З. К. Самудинова // Кыргыз тилин окутуу: табылгалар, тажрыйбалар, ойлор – 2001. – 17-19-бб.
7. Самудинова, З. К. Дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын кыргызча кебин өстүрүүнүн ыкмалары [Текст] / З. К. Самудинова // КУУ жарчысы: филология илимдери. - 2002 - № 3-4. - 1- бөлүм. – 273 - 278- бб.
8. Самудинова, З. К. Соотношение теории и практики в преподавании киргизского как неродного [Текст] / З. К. Самудинова // Критическое мышление в Кыргызстане: от знания к оценке: материалы Республиканской научно-практической конференции. – Б., 2003 – С. 220-227.
9. Самудинова, З. К. Дидактикалык оюндардын жардамы менен башталгыч класстын окуучуларынын кыргызча кебин өстүрүү (орус тилиндеги мектептер үчүн) [Текст] / З. К. Самудинова // БААУнун Илим-Билим кабарчысы. – 2004. - №2. – 262-266-бб.
10. Самудинова, З. К. Дидактикалык оюндар аркылуу тексттерди өздөштүрүү [Текст] / З. К. Самудинова // БААУнун Илим-Билим кабарчысы. - 2004 - № 2. - 206 – 214-бб.
11. Самудинова, З. К. Адамдын келбети жана мүнөзү [Текст] / З. К. Самудинова // Мектеп - Школа журналы. – 2006. - №1. – 48 -59- бб.
12. Самудинова, З. К. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргызча кебин фонетикалык оюндар аркылуу өстүрүү [Текст] / З. К. Самудинова // КББА кабарлары. – 2013. – № 2 (26). – 43-47-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44858136>
13. Самудинова, З. К. Реализация коммуникативных принципов, развивающих связную речь учащихся на основе отбора речевого материала (часть 1) [Текст]

3. К. Самудинова // БААУнун Илим-Билим кабарчысы. – 2013. - №1(14). – 34-42-бб.
14. **Самудинова, З. К.** Реализация коммуникативных принципов, развивающих связную речь учащихся на основе отбора языкового материала (часть 2) [Текст] З. К.Самудинова // БААУнун Илим-Билим кабарчысы. - 2013. - №1(14). – 43-46.-бб
15. **Самудинова, З. К.** Башталгыч мектептеги окуу процессинде окуучулардын оюн түрүндөгү иш-аракеттерин уюштуруунун психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсү [Текст] З. К. Самудинова // КББА кабарлары. - 2014. – №3 (31). – 126 –130-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26157734>
16. **Самудинова, З. К.** Обучение кыргызскому языку как неродному при помощи фонетических игр [Текст] З. К. Самудинова // Проблемы современной науки и образования. - 2016. - №10 (52). – С. 149–152. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26112181>
17. **Самудинова, З. К.** Психолого-педагогические особенности игровой деятельности в младшем школьном возрасте [Текст] З. К. Самудинова // Проблемы современной науки и образования. - 2016. - №10 (52). – С. 153–157. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26112182>
18. **Самудинова, З. К.** Понятие игра и ее значение в психологии и в педагогике [Текст] З. К. Самудинова // Вестник КРСУ. – 2016. - №8. – Т. 16. – С. 194 - 198. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27260928>
19. **Самудинова З. К.** Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романындагы Найман Эне жана Маңкүрт жөнүндө уламышты сахналаштыруу аркылуу кеп өстүрүү (окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн) [Текст] З. К. Самудинова // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2023. – № 3. – 129-136-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54881639>
20. **Самудинова, З. К.** Дидактикалык оюндар аркылуу функционалдык грамматиканын негизинде кыргыз тилинин таандык категориясын өздөштүрүү (окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын мисалында) [Текст] З. К. Самудинова // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2024. – №2. – 85-95-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68549380>

Самудинова Зарипа Кумарбаевнанын «Башталгыч класстардын окуучуларынын кыргызча кезин дидактикалык оюндар аркылуу өстүрүү (окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» аттуу темада 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: дидактикалык оюн, оюн ишмердүүлүгү, байланыштуу кеп, кеп өстүрүү, педагогикалык-психологиялык мүнөздөмө, ой жүгүртүү, эс тутум, символ, аң-сезим, функциялык грамматика, коммуникативдик усул, билгичтик, көндүм, эмоциялык, интеллектуалдык стимуляторлор, паралингвистика, праксемика, экстралингвистика, кинесика, компетенция.

Изилдөөнүн максаты: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларынын кыргыз тили предметинде дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кебин өстүрүүнүн методикасын илимий-теориялык жактан иштеп чыгуу жана аны эксперимент жолу менен текшерүү.

Изилдөө объектиси: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тили предметинде дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кебин өстүрүү.

Изилдөөнүн предмети: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарынын кыргыз тили предметинде кыргызча кеп өстүрүүнүн жолдору, ыкмалары.

Изилдөөнүн методдору: психологиялык, педагогикалык, усулдук адабияттарды талдоо, кыргыз тилинин грамматикасын тутумдук-түзүмдүк жактан талдоо, байкоо, анкеттөө, кыргыз тили менен орус тилин салыштыруу, педагогикалык эксперимент, моделдештирүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу: функциялык грамматика, кыргыз жана орус тилдерин салыштыруу, педагогика, психология илимдерине негизделип, алгачкы жолу орус мектептеринин башталгыч класстарына ылайык кыргызча кепти дидактикалык (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана кептик) оюндар аркылуу өстүрүүнүн ыкмалары, жолдору, каражаттары иштелип чыкты; “оюн” түшүнүгүнө талдоо жүргүзүлүп, кенже курактагы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, окуучулардын оюнга умтулуусу, оюндун алардын өнүгүүсүнө тийгизген таасири аныкталды; дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүүгө байланыштуу окумуштуулардын, педагогдордун теориялык-практикалык тажрыйбалары жалпыланды; окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн башталгыч класстардын окуучуларынын дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүү модели иштелип чыкты; педагогикалык эксперименттин негизинде моделдин эффективдүүлүгү аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында дидактикалык оюндар аркылуу кыргызча кеп өстүрүүнүн материалдары, эксперименттик сабактардын иштелмелери, методикалык сунуштары жана эксперименттин натыйжалары “кыргыз тилин” предмет катары окутууда, кыргыз тилин экинчи тил катары окуу программаларын, окуу китептерин, усулдук колдонмолорду түзүүдө, “Кыргыз тилин окутуу

методикасы” курсундагы студенттер жана квалификациясын жогорулатуу факультеттериндеги мугалимдер тарабынан колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Самудиновой Зарипы Кумарбаевны на тему “Развитие кыргызской речи учащихся начальных классов посредством дидактической игры (на примере школ с русским языком обучения)” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: дидактическая игра, фонетическая, лексическая, грамматическая, речевая игры, игровая деятельность, связная речь, развитие речи, педагогико-психологическая характеристика, мысль, память, внимание, воображение, символ, сознание, функциональная грамматика, коммуникативный метод, умение, навык, эмоциональные, интеллектуальные стимуляторы, паралингвистика, праксемика, экстралингвистика, кинесика.

Цель исследования: разработать научно-теоретическую основу методики преподавания развития кыргызской речи на уроках кыргызского в начальных классах в школах с русским языком обучения посредством дидактических игр, провести апробацию результатов.

Объект исследования: процесс развития кыргызской речи по предмету кыргызский язык в начальных классах в школах с русским языком обучения.

Предмет исследования: приемы и методики развития кыргызской речи посредством дидактических игр учащихся начальных классов в школах с русским языком обучения.

Методы исследования: анализ литературы по психологии, педагогике, методике, по структурной грамматике кыргызского языка, наблюдение, анкетирование, сравнительный метод русского и кыргызского языка, педагогический эксперимент и моделирование.

Научная новизна и теоретическая ценность исследования. Впервые на основе функциональной грамматики, сравнения кыргызского и русского языков, данных педагогики, психологии разработаны методы, способы, средства развития кыргызской речи посредством дидактических (фонетических, лексических, грамматических и речевых) игр для начальных классов в школах с русским языком обучения; проведен анализ понятия *игра*; определены психологические особенности детей младшего школьного возраста, их склонность к игре, влияние игры на их развитие; обобщён теоретический и практический опыт в трудах ученых, педагогов по развитию речи посредством дидактических игр; разработана модель развития кыргызской речи посредством дидактических игр учащихся младших

классов школ в колах с русским языком обучения; выявлена эффективность модели в ходе педагогического эксперимента.

Практическая значимость исследования. Материалы, поурочные разработки экспериментальных уроков, методические рекомендации и результаты экспериментального обучения по развитию кыргызской речи посредством дидактических игр в начальных классах в школах русским языком обучения могут быть использованы в практике преподавания предмета “Кыргызский язык”; использованы при составлении учебных программ, учебников, учебных и методических пособий по кыргызскому языку как второму; в курсе «Методики преподавания кыргызского языка», а также слушателям факультетов повышения квалификации учителей.

RESUME

To Samudinova Zaripa Kumarbaevna’s dissertation on theme “ Development of Kyrgyz language of primary school pupils by means of didactic games (as an example of schools with Russian language education) presented for the candidate’s degree of pedagogical science, specialty 13.00.02 – theory and methods of teaching and education (Kyrgyz language).

Key words: didactic games, phonetic, lexical, grammatical, speech games, play activity, connected speech, speech development, pedagogical and psychological characteristics, thought, memory, attention, imagination, symbol, consciousness, functional grammar, communicative method, ability, skill, emotional and intellectual stimulators, paralinguistics, proximity, extra linguistics, kinesics, nonverbal communication tools.

The goal of research: to develop a scientific and theoretical basis for teaching the development of Kyrgyz speech in Kyrgyz lessons in primary grades in schools with the Russian language of instruction through didactic games, to test the results.

The object of the study: the process of developing Kyrgyz speech on the subject of the Kyrgyz language in primary schools with Russian as the language of instruction.

The subject of the study: techniques and methods of developing Kyrgyz speech through didactic games of primary school students with the Russian language of instruction.

Research methods: analysis of literature on psychology, pedagogy, methodology, structural grammar of the Kyrgyz language, observation, questionnaire, comparative method of the Russian and Kyrgyz languages, pedagogical experiment and modeling.

The scientific novelty of research: Russian and Kyrgyz languages, pedagogy data, psychology for the first time on the basis of functional grammar, comparison of Kyrgyz and Russian languages, methods, methods, and means of developing Kyrgyz speech through didactic (phonetic, lexical, grammatical, and speech) games for elementary grades in schools with the Russian language of instruction; the analysis of the concept of

game is carried out; the psychological characteristics of primary school children are determined, their propensity to play, the influence of play on their development; the theoretical and practical experience in the works of scientists, teachers on the development of speech through didactic games is summarized; a model of the development of Kyrgyz speech through didactic games of elementary school students in stakes with the Russian language of instruction has been developed; the effectiveness of the model in the course of pedagogical experiment has been revealed.

Practical implication: Materials, over-the-counter developments of experimental lessons, methodological recommendations and the results of experimental training on the development of Kyrgyz speech through didactic games in primary grades in schools in the Russian language of instruction can be used in the practice of teaching the subject “Kyrgyz language”; used in the preparation of curricula, textbooks, educational and methodological manuals on the Kyrgyz language as a second language; in the course "Methods of teaching the Kyrgyz language", as well as to students of the faculties of teacher training.